

ДАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ (ГЕОРГ БРАНДЕС ТА ІВАН ФРАНКО)

У статті з'ясовано роль відомого данського критика Г. Брандеса у творчій долі українського письменника І. Франка. Здійснено зіставний аналіз філософсько-естетичних поглядів цих культурних діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: філософія позитивізму, соціалізм, естетика реалізму, культурний радикалізм, заангажоване мистецтво.

В статтє определена роль известного датского критика Г. Брандеса в творческой судьбе украинского писателя И. Франко. Проведен сопоставительный анализ философско-эстетических взглядов этих культурных деятелей второй половины ХІХ – начала ХХ ст.

Ключевые слова: философия позитивизма, социализм, эстетика реализма, культурный радикализм, заангажированное искусство.

The article examines the role of the well-known Danish critic Georg Brandes in the work of the Ukrainian writer Ivan Franko. The study offers comparative analysis of the philosophical-aesthetic ideas expressed by these cultural figures of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

Key words: philosophy of positivism, socialism, the aesthetics of realism, cultural radicalism, the engaged art.

Протягом останніх десятиліть у вітчизняній науці з'явилася ціла низка розвідок, що вельми виразно оприявнили тенденцію радикально модифікувати уявлення про феномен геніального українського митця-мисленника, суспільно-культурного діяча другої половини ХІХ – початку ХХ століття Івана Франка. Сучасні дослідники, переглядаючи вже усталені критичні рецепції життя і творчості автора «З вершин і низин», пропонують новітні інтерпретації його модерних ідентичностей (Я. Грицак), культурософської концепції (Т. Гундорова), національно-екзистенційних пошуків (О. Забужко), еволюції стилю і мислення (Б. Тихолоз), «біографії духу» (Р. Чопик) тощо. Натомість у франкознавстві є чимало питань, що донині розглядалися лише побіжно, відтак потребують скрупульозного, ґрунтового вивчення. Зокрема, проблема «Георг Брандес та Іван Франко» ще не була об'єктом спеціальних літературознавчих студій, хоча принагідно її зачіпали в різний час різні вчені (Г. Вервес, М. Гнатюк, М. Москаленко та ін.), акцентуючи зазвичай на дотичності літературно-критичних методологій данського й українського компаративістів. При цьому поза увагою наукової громадськості подосі залишаються факти, які переконливо засвідчують, що на шляху Франкових ідейно-естетичних шукань значущою була постать Брандеса і як талановитого критика, публіциста, і як активного політика, соціал-демократа. Отож, актуальною є потреба оприявнити і

дослідити малозвідані «перехресні стежки» у творчих біографіях цих двох яскравих репрезентантів складної та суперечливої епохи «переоцінки цінностей».

1917 року Георг Брандес (1842-1927) у своїх розмислах про бурхливі події лютневої революції в Росії та долю російських політичних біженців й емігрантів, котрі після тривалого вимушеного перебування за кордоном поверталися на батьківщину (з-поміж них був і давній його знайомий Петро Кропоткін, лідер міжнародного анархічного руху), прозріливо зауважить, що «...духовне життя кожної людини має свої революційні періоди» [16]. Показово, що слушність цієї проникливої думки підтверджується передовсім власною біографією її автора. У Брандесовому житті один із таких революційних періодів припадає на 70-ті роки ХІХ ст., коли він, виходець із заможної єврейської сім'ї, двадцятидев'ятилітній молодий і перспективний приват-доцент, розпочинає читати провокаційні лекції у Копенгагенському університеті про головні течії європейської літератури. Викладає талановитого критика, «космополита, атеїста, інтелектуала-аристократа» (О. Педерсен), у яких лунали пристрасні заклики до радикального оновлення не лише мистецтва, а й усього суспільного ладу країни, відразу набули широкого розголосу й ознаменували новий етап у розвитку національної філософсько-естетичної думки. Жадаючи «здійснити переворот у панівних світоглядних напрямках Данії» [1, с. 5],

Георг Брандес відкрито виступав проти політичного консерватизму, релігійного догматизму, «наївного» романтизму. Його гостре слово збудило до життя потужний культурно-політичний рух «Сучасний прорив» («Det moderne Gjennebrud»), метою якого було проведення «демократичних реформ у суспільному житті країни та утвердження реалістичного художнього методу в мистецтві» [6]. Пропаговані Брандесом позитивістські й соціалістичні ідеї прогресу, перебудови світу на засадах свободи і справедливості ввійдуть безліччю своїх критичних інтерпретацій у моральну та естетичну свідомість того часу і постануть органічним складником філософського дискурсу, що розгорнеться по всій Скандинавії. Молодий науковець-популяризатор зініціює заснування 1872 року в Копенгагені «Літературного товариства», довкола якого згуртуються талановиті письменники, зокрібно Софус Шандорф (1836-1901), Гольгер Драхман (1846-1908), Карл Г'еллеруп (1857-1919) та інші. З-поміж них найяскравішою постаттю був Єнс Петер Якобсен (1847-1885), учений-природодослідник, пропагандист дарвінізму в Скандинавії, котрий убачав покликання літератури в тому, щоб поєднувати художню вишуканість образного живописання із суто науковим аналітичним підходом до змалювання дійсності та внутрішнього світу людини. Під впливом революціонізованих відчитів Брандеса цей митець дебютував новелою «Могенс» («Mogens» (1872)), що започаткувала данський натуралізм і вважається «першим твором прориву». Якобсен і його однодумці зі копенгагенського осередку зосереджували свою діяльність на викритті зашкарублості й консерватизму сучасного їм суспільства задля його культурного й технічного прогресу. Жаждиве прагнення правди, свободи і справедливості спонукало письменників «Літературного товариства» активно прилучитись до пошуків розв'язку найпекучіших проблем буття індивіда і соціуму в умовах кризи традиційних ідеалів (релігійних, політичних, моральних, естетичних тощо). Вельми симптоматично, що герой їхніх творів – це, зазвичай, «людина роздоріжжя», котра опинилася в ситуації неминучого вибору, здійснивши який, вона або звільнялася з полону релігійно-романтичних ілюзій і знаходила себе в практичній діяльності (наприклад, «Учень германців» (1882) Г'еллерупа), або ж виявляла свою неспроможність до самореалізації і гинула (наприклад, «Історія Томаса Фріса» (1881) Шандорфа). Прикметно, що Георг Брандес як ідейний натхненник руху «прориву» спрямовував митців на невпинну боротьбу супроти чотирьох головних, на його думку, ворогів суспільного прогресу. «Церква, монархія, шлюб, власність – ось для мене 4 старих інститути, які людство мусить повністю змінити, аби зітхнути з полегшенням» [8, с. 304], – стверджував він в одному з листів до німецького мисленника Фридриха Ніцше. При цьому чи не найбільшим лихом данський учений уважав саме шлюб, оскільки той «убиває індивідуальність, паралізує свободу, являє собою втілений парадокс» [8, с. 304]. Г. Брандес, войовничо налаштований до традиційних цінностей, передовсім християнських (недаремно російський

політик, письменник, публіцист кінця XIX – початку XX ст. Василь Величко, українець за походженням, нащадок легендарного козацького літописця Самійла Величка, охарактеризує його як одного з «найзапекліших ворогів християнської моралі і будь-якого ладу, де християнство відіграє живу творчу роль» [2, с. 271]), розгорнув широку агітаційну кампанію за радикальне реформування, деструкцію означених ним «старих інститутів» суспільства. У веденні цієї кампанії він напрочуд уміло послуговувався різними засобами впливу на свідомість сучасників. Зокрема, разом зі своїм братом Едвардом Георг Брандес організував видання часопису «Дев'ятнадцятий вік» («Det 19 Aarhundrede», 1874–1877), зі сторінок якого лунали і дошкульна критика на адресу всього, освяченого традицією, і заклики до відмови від віри в царство Боже на небі задля побудови царства соціалістичного на землі. Варто зазначити, що данський літературознавець являв собою своєрідний європейський феномен, на який указував уже згадуваний В. Величко, наголошуючи на дивному поєднанні т. зв. «мільйонерства» із соціалізмом. Властиво біографія Брандеса якнайкраще підтверджує запропоновану на початку XX ст. Величком тезу, що «сучасний єврей-інтелігент водночас схильний і до капіталізму, і до нерозлучного з ним соціалізму» [2, с. 268]. Щодо соціалізму, то тут незаперечно є належність засновника копенгагенського «Літературного товариства» до ліворадикального руху. Як зізнавався Г. Брандес: «...аристократичний радикалізм – саме це відповідає моїм політичним переконанням» [8, с. 290]. Прикметно, що за свідченням Анатолія Луначарського – відомого російського більшовицького діяча, данський критик в останні десятиліття XIX ст. був «одним із європейських визнаних вождів радикальної інтелігенції» [7]. Впадає у вічі й те, що Брандес як «соціалістичний активіст» [9, с. 158] палко підтримував анархічний рух. Відомо про його тісний зв'язок із радикальними політиками-емігрантами з Російської імперії, зокрібно з Сергієм Степняком-Кравчинським, Петром Кропоткіним. Із останнім літературознавець-компаративіст неодноразово зустрічався і вів багаторічне листування. Цікаво, що коли Георг Брандес дізнається про ворожу налаштованість Ф. Ніцше супроти соціалістичної й анархічної ідеологій, то не втримається від докорів і писатиме 1887 р. авторові філософської поеми «Так казав Заратустра»: «...мене дещо зачіпає те, що Ви у своїх творах занадто різко судите про такі феномени, як соціалізм або анархізм. Анархізм князя Кропоткіна зовсім не дурний» [8, с. 290]. Оце захоплення постаттю й теорією лідера анархічного руху він збереже і надалі. Зокрема вже в зрілому віці, відгукуючись на звістку про лютневий переворот 1917 р. в Росії, Г. Брандес радитиме російським революціонерам усвідомити, що Кропоткін, у котрого Європа, на його думку, «навчилася всього, чого можна навчитися», «як мисленник радикальніший, плодючіший, аніж Маркс» [16]. Зауважимо, що в російських політичних колах сприймали данського критика як «чистокровного соціал-демократа» (Б. Чичерін).

Якщо одна з означених складових Брандесової біографії – його соціалізм – лежить на поверхні, то певні труднощі виникають при окресленні іншої складової – його «мільйонерства». Однак, навіть не вдаючись до детального вивчення цього питання, на основі відомих на сьогодні фактів можемо стверджувати, що в особі Георга Брандеса маємо яскравий приклад поєднання ідеолога й пропагандиста соціалізму та анархізму з практиком-буржуа. Дещо про аристократичний стиль життя критика дізнаємося з книги норвезького письменника Туре Гамсуна «Кнут Гамсун – мій батько» (1952). З-поміж багатьох епізодів біографії геніального скандинавського прозаїка в ній зафіксовано його враження від перших відвідин 1889 р. розкішного помешкання Брандеса, куди митця-початківця запросив на Різдво сам господар. Кнут Гамсун уперше «був допущений у такий вишуканий культурний дім, де підлога встелена м'якими персидськими килимами, крісла – глибокі і зручні, а стіни – прикрашені картинами французьких майстрів у світлих рамах». Тут він «уперше побачив Сезанна, К. Моне, Е. Мане і Гогена – твори, що рік тому були виставлені в Копенгагені і здійснили сенсацію. Для Гамсуна це була нова мова і нова краса...» [3, с. 147]. Наведений спогад виразно демонструє, що Брандесова пристрасть до ідеального аж ніяк не приглушувала його ж пристрасті до матеріального. Варто вказати і на тісний зв'язок родини данського вченого із впливовими бізнесовими колами. Промовистим доказом слугує той факт, що рідний брат Георга Брандеса Едвард – драматург, публіцист, видавець, політик-радикал – досить тривалий час обіймав посаду міністра фінансів Данії (1909-1910 рр.; 1913-1920 рр.). Як бачимо, біографія Брандеса є ще одним свідченням визначальної ролі певної частини представників великого капіталу в поширенні соціалістичної ідеології, яка виявиться вельми дієвою зброєю в їхній боротьбі за політичне панування та необмежену владу.

Розгорнувши з початку 70-х років XIX ст. пропаганду проти релігії, монархії, власності, християнської моралі, данський критик досить швидко стане справжнім володарем дум і сердець своїх молодих слухачів і читачів, захопивши їх ідеями соціальної справедливості, гуманізму, свободи думки, прогресу. Брандес мав «специфічний талант, який проявлявся у вмінні відчувати саме те, що його сучасники хотіли почути» [15, с. 289]. Натомість він не лише напрочуд глибоко відчував суспільні запити, а й талановито оприявнював те, що хотіли почути громадяни в умовах тотальної кризи, яку тоді переживала чи не вся Європа. Власне, йдеться про його досконале володіння мистецтвом спокушати словом. Наприклад, під впливом лекцій ученого-радикала, пронизаних бунтівним, руйнівним духом супроти будь-яких моральних догм, аскетичних ідеалів, К. Г'еллеруп – студент теологічного факультету Копенгагенського університету – кардинально змінить свій світогляд. Він відмовиться від теології і порине в природничі науки та літературну творчість. Захопившись Брандесовою ідеєю «заангажованого мистецтва», пише романи

«Молода Данія» (1879) та «Антигонос» (1880), у яких порушує проблему пошуків нового, відмінного від християнства, світобачення. У своєму поетичному збірнику «Глід» (1881) Г'еллеруп обстоює віру у всевладний розум і дає захопливу оцінку культурно-політичній діяльності свого вчителя, котрого проголосить «лицарем Святого Духа», «Святим Георгієм, що переміг дракона реакції». Показово, що Брандесів хист спокусника напрочуд яскраво увиразнювала його зовнішність Мефістофеля: пронизливий погляд хитрих розумних очей, іронічна посмішка, сухі обриси обличчя, гостра борідка.

Стрімке зростання популярності критика та кількості прибічників (особливо серед молоді) пропагованих ним ідей викличе неабияке занепокоєння в консервативного істеблішменту Данії. У країні розгорнеться гостра полеміка між Георгом Брандесом і його ідеологічними супротивниками, кульмінацією якої стане необрання вченого-агітатора 1876 року на посаду професора естетики Копенгагенського університету. Радикальний аристократ, позбавлений лекторської трибуни, пише у відповідь памфлет «Моїм ворогам» і 1877 року залишає Данію та переїжджає до Німеччини в Берлін, де мешкатиме протягом шести років. І саме на цей порубіжний час завершення одного і початку іншого етапу в житті Брандеса припадає заочне знайомство з ним молодого Івана Франка, яке зіграє важливу роль у долі українського митця.

Вітчизняні науковці, аналізуючи творчий шлях Франка, вже традиційно виокремлюють 1877-1879 роки як переломні в його біографії, адже в цей період відбувався стрімкий процес самоусвідомлення письменника-початківця, що супроводжувався переорієнтацією від ідеалізму до реалізму, «з «казки» на «історію» [5, с. 31], та перетворенням із члена невеличкого студентського гуртка на «лідера галицького соціалістичного руху» [4, с. 192], відомого теоретика й практика «наукового реалізму» і визначного провідника національної ідеї. У франкознавстві на сьогодні досить детально вивчено різні чинники, що зумовили означені зміни. Натомість нас цікавлять ті, що залишилися поза увагою дослідників, тому вважаємо за доцільне звернутися передовсім до свідчень самого Івана Франка.

1903 року на сторінках віденського тижневика «Die Zeit» (№ 164–165) з'явилося оповідання українського письменника «На дні» у перекладі Карла Гельбіха. При цьому публікація супроводжувалася німецькомовною статтею І. Франка «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung» («Як це сталося? Спогад»), що була своєрідним коментарем до твору. Характеризуючи в ній передумови написання «На дні», повертаючись спогадами до часів своєї молодості, зрілий автор зауважував, що почуття огиди до схоластичного навчання, котре спізнає, вступивши 1875 року до Львівського університету, спонукало його «шукати знання поза університетом», відтак він «читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассалья, потім дещо з брошур Лассалья, і став соціалістом» [13, с. 373]. У наведених свідченнях

виокремимо декілька важливих деталей. По-перше, одним із чинників, що посприяв наверненню молодого Франка до соціалізму, було його знайомство з працею Георга Брандеса «Фердинанд Лассаль. Літературна характеристика» («Ferdinand Lassale. Ein literarisches Charakterbild»), що вийшла друком німецькою мовою в Берліні 1877 р. Вочевидь, ця книга потрапила до рук українського митця-початківця десь невдовзі після її опублікування. По-друге, зазначений твір укотре продемонстрував отой дивовижний хист данського критика спокушати словом. Адже саме прочитання Брандесової книги викличе неабияку зацікавленість у Франка-студента соціалістичною ідеологією, зокрема теорією і практикою Фердинанда Лассаля (1825-1864). Зауважимо, що вчення цього популярного в середині XIX ст. європейського соціалістичного діяча, німецького мисленника майже одночасно з українським письменником студював відомий російський правник, філософ, історик, публіцист Борис Чичерін (1828-1904), який різко виступав проти соціалізму, прозріливо завбачивши в ньому паростки страшної тиранії і нового рабства. У листі від 14 вересня 1876 р. він повідомляв А. В. Станкевича: «Вивчаю Лассаля. Це надзвичайно цікава особа. В історії ледве чи можна зустріти інший приклад поєднання вченого з агітатором. Тільки німецький єврей на це здатний» [14]. На нашу думку, слова Чичеріна досить влучно характеризують не лише Ф. Лассаля, а й Г. Брандеса. Отож, перефразовуючи російського мисленника, можемо з упевненістю стверджувати, що не тільки німецький, а й данський єврей здатен до унікального поєднання в одній особі вченого з агітатором.

Стаття Івана Франка увиразнює ще одну важливу деталь. Ідеться про те, що перше знайомство (властиво, як і подальші знайомства) українського митця з творчістю Георга Брандеса відбулося через посередництво німецької мови. Як відомо, всі студії радикального критика, написані данською мовою, відразу перекладалися німецькою. Відзначимо також, що автор книги про Лассаля досконало володів німецькою мовою, якою постійно послуговувався під час своєї шестирічної «добровільної еміграції», читаючи лекції по всій Німеччині, активно співпрацюючи з німецькими газетами і журналами та підтримуючи дружні стосунки з багатьма талановитими німецькими митцями – Фридрихом Шпільгагеном (1829-1911), Бертольдом Ауербахом (1812-1882), Максом Клінгером (1857-1920) та ін. Окрім усього, друга дружина Брандеса Джоан Луїза Генгрієтта Штайнгоф (1845-1931) була німкенєю, і завдяки їй та її зв'язкам із тогочасним німецьким бомондом літературознавець налагодить контакти із впливовими політичними, культурними діячами і зрештою сам стане знаменитістю в їхніх колах. Сучасний скандинавський дослідник творчості Брандеса Генк ван дер Літ слушно зауважує, що після свого переїзду до Берліна радикальний критик сприймався скорше не як данський, а як німецький письменник [17]. Наголосимо й на тому, що перебування вченого-компаративіста в Німеччині сприяло налагодженню його контактів із

слов'янським світом. Видрукувані німецькою мовою, його праці швидко знаходили свого читача в Польщі, Україні, Росії завдяки добре налагодженій мережі розповсюдження книг авторів, так чи так пов'язаних із радикальними політичними рухами. А ще швидше вони знаходили свого читача в тодішній Галичині, яка входила до Австро-Угорської імперії.

Іван Франко, ознайомившись із книгою Георга Брандеса про Лассаля, зацікавився не лише її героєм, ідеологом соціалізму, а й самим автором, популяризатором радикалізму, позитивізму і реалізму. На це вказує, зокрема, його листування з Ольгою Рошкевич. У листі до коханої від 20 вересня 1878 року він згадує «Головні течії в європейській літературі XIX ст.» («Hauptströmungen der Literatur des XIX Jahrhunderts») (тт. 1-6, 1872-1890 pp.), працю, основу якої склали лекції, виголошені данським критиком у Копенгагенському університеті (на момент знайомства українського письменника з цією розвідкою було видрукувано чотири її томи). Не приховуючи свого захоплення від прочитаного, Франко радить Ользі: «...прехороше діло, котре треба буде й тобі перечитати» [11, с. 119]. Прикметно, що в цьому ж листі юнак пише про свої соціалістичні переконання та викладає основні положення власної політичної програми, в якій виокремлює п'ять головних питань: 1) економічні; 2) політичні; 3) релігійні; 4) соціологічні; 5) практичні [11, с. 110], що майже повністю збігалися з визначеними у вступі до «Головних течій» актуальними проблемами, які, за Брандесом, повинна «ставити на обговорення» сучасна література. Із подальшої кореспонденції до коханої дівчини дізнаємося, що протягом усієї осені І. Франко продовжує студювати працю данського вченого. У листі від 18 грудня 1878 року він повідомляє Ольгу, що надіслав їй «Брандеса історію літератур європейських в початку теперішнього віку» і, переповнений емоціями від твору, не без пієтету писатиме: «...ех, що за чудно хороша книжка! Читаєш-читаєш, і відірватися годі» [10, с. 130]. Його захоплені відгуки про «Головні течії» не залишать байдужими найближчих друзів – Ольгу Рошкевич та її брата Ярослава, котрі і собі взялися вивчати Брандесову працю. Лист від 6 квітня 1879 року засвідчує, що Франко вже знає думку своєї коханої про книгу і ця думка збігається з його власною (звідси ствердження, а не запитання: «А правда, що Brandes хороший!» [12, с. 176]). Також юнак інформує дівчину, що її брат Славко «читає другий том (Romantische Schule)» студії данського критика [12, с. 176]. Отже, із Франкового листування можемо висновувати, що революційний період у житті українського митця пов'язаний зі ще однією книгою Георга Брандеса. Гадаємо, що саме знайомство з «Головними течіями» – найвизначнішою працею данського вченого-компаративіста, яка була своєрідним «маніфестом нової критичної, реалістичної літератури» (Й.-М. Гансен) і стала «Біблією молодих інтелектуалів Європи» (Томас Манн), – посприяло «прориву» Івана Франка від ідеалістичної естетичної традиції до реалізму й позитивізму. У творчій і суспільній діяльності письменника з кінця 70-х років XIX ст. починає

багатьма відголосками віддунувати виголошена вже в першому томі Брандесової книги ідея правдивої, суспільно-викривальної літератури, яка пропагує сучасні погляди, «порушує актуальні проблеми».

Як відомо, особливістю перехресних стежок є те, що, перетнувшись на якомусь відтинку, вони розходяться в різні боки. Саме таку закономірність простежуємо у

творчих долях обох радикальних вільнодумців. У своєму дослідженні ми означили лише точки перетину на шляху філософсько-естетичних шукань Георга Брандеса та Івана Франка, однак між цими відомими репрезентантами данської й української культур були й суттєві розбіжності, що стануть об'єктом вивчення вже у подальших наших розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брандес Г. Автобиографический очерк / Г. Брандес // Брандес Г. Новые веяния. Литературные портреты и критические очерки; [перевод Э. К. Ватсона]. – СПб.: Изд-во журнала «Пантеон литературы», 1889. – 388 с.
2. Величко В. Роковой вопрос / В. Величко // Величко В. Л. Русские речи: [сост. предисл. и коммент. А. Д. Степанов / отв. ред. О. А. Платонов]. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – С. 260–296.
3. Гамсун Т. Кнут Гамсун – мой отец / Т. Гамсун; [пер. з норв. Л. Горлиной, О. Вронской; вступ. ст., коммент. Н. Будур]. – М.: Терра-Книжный клуб, 1999. – 464 с.
4. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.
5. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр / Т. Гундорова. – К.: Критика, 2006. – 352 с.
6. Леонова Е. А. Литературы скандинавских стран (конец XIX – начало XX века) [Электронный ресурс] / Е. А. Леонова. – Режим доступа: ae-lib.org.ua/texts/leonova_scandinavian_XIX-XX_ru.htm.
7. Луначарский А. «Гец» на площади [Электронный ресурс] / А. Луначарский. – Режим доступа: lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-6/-geec-na-plosadi.
8. Переписка Фридриха Ницше с Георгом Брандесом / Ницше Ф. Письма: [сост., пер. с нем. И. А. Эбанаидзе]. – М.: Культурная революция, 2007. – 400 с.
9. Слеттер Дж. Письма П. А. Кропоткина как исторический источник / Дж. Слеттер // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. – Вып. 4: Идеи П. А. Кропоткина и естествознание. Вопросы биографии П. А. Кропоткина. – М., 2002. – С. 158–178.
10. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 18 грудня 1878 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 48. Листи (1874-1885). – С. 126–131.
11. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 48. Листи (1874-1885). – С. 108–119.
12. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 6 квітня 1879 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 48. Листи (1874-1885). – С. 172–176.
13. Франко І. Як це сталося? (Спогад) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 34. Літературно-критичні праці (1902-1905). – С. 372–378.
14. Чичерин Б. Письмо к А. В. Станкевичу от 14 сентября 1876 г. / Б. Чичерин // ОР РГБ. Ф.334. Карт.8. Ед. хр. 1. Л. 78.
15. Behler E. «Nietzsche in the Twentieth Century»/ E. Behler // В. Magnus & K. Higgins (eds.). The Cambridge Companion to Nietzsche. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 281–323.
16. Brandes G. Revolutionsqrublerier / Georq Brandes // Tilskueren, juni 1917. – Copenhagen.
17. Henk van der Liet. Georg Brandes as a literary intermediary [Электронный ресурс] / Henk van der Liet. – Режим доступа: <http://dpc.uva.nl/tvs/vol25/nr01/art06>.